

zkušeností je výhodné začít postupem, který už někdo vyzkoušel jako schůdný; a ten pak přizpůsobí svým individuálním potřebám a předpokládám. Lze se tak vyvarovat typických zklamání a omylů, které mohou být tak fatální, že jejich náprava vyžaduje mnoho času a síli (pokud je vůbec možná). Rady a doporučení předkládám v pěti oddílech. V prvním se věnuji projektu a rešeršní práci, v druhém vysvětlím, co to je maketa textu, jaký je její smysl a jak vzniká. V třetím oddíle ukáži, co je cílem obsahové revize pracovního textu, a ve čtvrtém shrnu, na co vše je třeba myslet při závěrečných formálních úpravách, tzv. ediaci textu. Diležitou součástí každé odborné staří je abstrakt. Nejběžnějšími typy abstraktu se zabývám v oddíle pátém. Ačkoli své rady a doporučení adresuji začínajícím studentům, výklad strategie a tak-tiky psaní jsem z didaktických důvodů zaměřila na rozsáhlejší odborné staří, které studenti píší spíše ke konci studia v podobě diplomových (bakalářských nebo magisterských) prací. Při psaní krašších textů (seminárních prací apod.) lze samozřejmě některé etapy vynechat, nebo je minimalizovat. Základní přístup nebo logika je však stejná jako při psaní rozsáhlejších odborných textů. Pokusila jsem se to ukázat v několika poznámkách, které tuto kapitolu uzavírají.

6.1 Projekt a rešerše

Práce na projektu a vyhledávání relevantní literatury spolu úzce souvisí. Na počátku bývá nějaký obecnější záměr, který zpřesňujeme do podoby projektu spolu s tím, jak se seznamujeme s literaturou. Dohlédávání literatury obvykle ještě pokračuje ve fázi pořizování a analýzy dat a při konstrukci makety. Projekt bývá povinnou přílohou diplomových prací, rešerše často představuje základ samostatné kapitoly v podobě tzv. anotované nebo kritické rešerše následující za úvodem. Práci na rešerši zahajujeme spolu s projektem a prolíná celou přípravnou fází (včetně konstrukce makety).

Zádnou odbornou práci si dnes nelze představit bez projektu. V praktickém životě je třeba její zpracovat všude tam, kde žádáme o peníze nebo placený čas. Bez projektu nelze získat potřebné finance pro výzkum ani schválení zabývat se určitým problémem v rámci pracovních povinností, nezískáme nakladatelskou smlou-

vu atd. V projektu by měl zadavatel, tj. ten, kdo práci financuje, nalézt informace dávající jistotu záruku, že odborník nebo výzkumný tým, který bude problémem řešit, má své plány dobře rozmyšleny a lze reálně předpokládat, že je možné je dovést k předpokládaným výsledkům. Projekt je dále nezbytný všude tam, kde spolupracuje více lidí, a proto je třeba jejich úsilí koordinovat, aby pokud možno hladce směřovalo k vytčenému cíli – je základem nástrojem řízené spolupráce a účinné komunikace. Jinými slovy, projekt musíme předložit všude tam, kde uskutečnění našich zájmů není nestojí na nás samých, kdy potřebujeme nějaké zázemí nebo spolupráci.⁷⁰ V projektu všichni zúčastnění nalaznou informace o cílech a záměrech společné práce, o tom, jakou cestou se k nim chce dospět a co vše je k tomu potřeba.

V podobné situaci se nachází student, který má napsat diplomovou práci. Není ve svém úsilí sám, protože má povinnost spolupracovat s konzultantem (vedoucím práce), jenž je za konečný výsledek spolupodpovědný. Projekt diplomové práce lze chápat jako svého druhu smlouvu mezi studentem a konzultantem, v níž se student zavazuje, že bude postupovat určitým způsobem, a konzultant k tomu, že bude-li se tohoto postupu student držet, pomůže mu práci dovést k úspěšné obhajobě. Dobře zpracovaný projekt je zárukou pro studenta i konzultanta, že cíl práce (výzkumná otázka) je stanoven realisticky – že student má potřebné schopnosti, znalosti a podmínky k tomu, aby jej splnil. Zároveň představuje plán, který je dobře mít pro každý odborný text (tedy i pro seminární práci).

V odborné praxi se projekty textů zpravidla nevyžadují. Pa-ní staří je její samozřejmou součástí a texty mnohdy vyplývají z dosavadního bádání, k jehož jednotlivým etapám vždy nějaký projekt existoval. Studentské texty však často z žádné takové výzkumné práce nevycházejí; tou je vlastně samo psaní textu. Je proto užitečné, jsou-li studenti nuceni projekt vypracovat a věnují-li mu přiměřenou pozornost a péči. Podle mých zkušeností však řada z nich přistupuje k této povinnosti (tj. zpracovat projekt a předložit ho ke schválení) se značnou nechuť. Nezřídka ji považují za jakýsi byrokratický rituál, jehož smysl jim uniká. Mají

⁷⁰ Určitý projekt je dobré mít, alespoň v náznačku, pro každý dlouhodobější úkol, který jsme si stanovili.

proto sklon se této povinnosti co nejrychleji zlostit v podobě velmi formálního a tudíž zcela neúčinného a potom skutečně zbytečného projektu. Pokud je takto odbylý projekt přijat, pusť se jeho autor rovnou do čtení doporučených titulů a zároveň si začne pořizovat podrobné výpisky; aniž má před sebou jasný cíl, plán a přesnější představy, v co má jeho snažení vyústit. Takový postup téměř zákonitě končí ve slepé uličce a často se stane, že mnoho poctivé práce přijde vničeč. Student prostuduje třeba i stovky stránek literatury a pořídi si desítky stran poznámek, a náhle pochopí, že na jejich základě k žádným konzistentním závěrům, o nichž by mohl napsat smysluplnou práci, nedospěje.⁷¹ Navíc ještě ke své hrůze zjistí, že kniha, jejíž shánění několikrát odložil, je vypůjčena (a je na ni několik záznamů), přičemž se ukázalo, že je pro daný problém klíčová, a práce má být odevzdána za několik dní.

Spíše než projekt sám je často důležitější proces, který k němu vede. Ten zvyšuje účinnost námahy, kterou do psaní textu vkládáme. Je třeba zdůraznit, že struktura (a často i konkrétní obsah) konečné verze textu se od původních představ, takže i od projektu, značně (někdy zcela diametrálně) liší. To však neznamená, že úsilí vynaložené při jeho zpracování bylo plýtváním sil a času. Projekt dává procesu psaní řád a směr, a to i v tom případě, provádě-li v důsledku průběžných modifikací zásadní změny. Ačkoli se v zásadě (spíše implicitně) předpokládá, že k určitým změnám dojde, měly by to být vždy změny řádně promyšlené a především opířené o přesvědčivé argumenty. Někdy se pochopitelně stane, že se student v průběhu psaní diplomové práce rozhodne zcela změnit téma. Na takové situace studijní řády zpravidla pamatují a za určitých podmínek je to možné. Takovému rozhodnutí by však měla předcházet zralá úvaha, což znamená nový projekt. K rozhodnutí změnit téma může dojít z řady důvodů, v pozadí však nejčastěji stojí odbylý projekt původní. I taková zkušenost může být užitečná, pokud si student uvědomí, v čem udělal chybu. Nový projekt bývá daleko kvalitnější. Niemené projekt je do

⁷¹ Je to stejná chyba, jakou dělávají studenti v dotazníkovém šetření, kdy bez projektu začnou „tvorit“ dotazník nebo pořizovat rozhovory, aby pak při jejich zpracování zjistili, že se zapomněli zeptat (případně pozorovat) na řadu věcí, bez jejichž znalosti neumí sebraná data rozumně interpretovat a nejsou tedy na jejich základě s to odpovědět na vůbec žádnou výzkumnou otázku.

jisté míry závazný, a rozhodne-li se jej autor zásadně změnit, měl by to vždy projednat s konzultantem, který také posoudí, zda jde o natolik zásadní změnu, že je skutečně třeba napsat projekt nový.

Už bylo řečeno, že při zpracování projektu musí student především zvážít, zda si stanovil zvládnutelný cíl a zda má podmínky i předpoklady k tomu, aby jej splnil. Ukáže-li se například, že k danému tématu sice existuje dostatek zajímavých prací, avšak pouze v jazyce, v němž čte s velkými obtížemi, nebo že větší na základních prací není k dispozici v žádné snadno dostupné knihovně, je třeba se takového tématu vzdát. Dříve než padne definitivní rozhodnutí, je také nutné se alespoň rámcově seznámit s podklady, o něž se má práce opírat. Může se třeba stát, že všechny čtyři práce na určité téma, které měl student v plánu využít, si jsou podobné jako vejce vejci a na jejich základě lze napsat maximálně dvacetistránkový text, předepsáno je však stran padesát. Kromě jazykových znalostí, dostupnosti a charakteru plánovaných podkladů je proto také třeba vzít v úvahu požadovanou délku textu. Dovednost napsat text požadovaného rozsahu patří k vysokoškolské kvalifikaci a většina lidí se jí musí učit. Studenti, kteří tyto požadavky pedagogů po celé studium obcházejí, jsou pak na jeho konci v nevýhodě, protože nemají žádné zkušenosti s tím, jak plánovat text určitého rozsahu. Zvážít je ovšem třeba i některé osobní předpoklady, zda je student na příklad spíše teoretik, nebo empirik. Měl by také přemýšlet o tom, zda k danému tématu absolvoval potřebné kurzy, a konečně by se měl ujistit, že práce nebude vyžadovat více času, než je k dispozici, pokud ho rozumně využije. Mě-li být čas rozumně využit, je nutné jednotlivé etapy podrobně naplánovat.

Nejprve je dobré se zamyslet nad čtyřmi základními okruhy otázek. Jakmile máme v tomto ohledu jasno, je projekt v zásadě hotov. Znamená to si ujasnit:

1. Cím se budeme zabývat: jaký problém chceme řešit (na jakou otázku chceme odpovědět)?
2. Na co lze v tomto ohledu navázat? Nakolik a v jakém směru se už problémem někdo zabýval (jaká literatura je k dispozici)?
3. Jak budeme problém řešit (kde a jak budeme hledat odpovědi)?

4. Kolik máme k dispozici času a jak si její rozvrhneme (případně kolik máme k dispozici peněz a jak jich využijeme) a jaký je požadovaný rozsah práce?

Odpověď na první otázku mají studenti sklon podeňovat zejména v těch případech, kdy si vybírají z vypisovaných témat, jejichž zadání zpravidla zahrnuje formulaci problému a základní (výchozí) literaturu. Taková situace na první pohled vypadá, že odpověď je už dána. Za určitých okolností tomu tak skutečně může být. Studentské texty zpracované na základě takto přesného stanovení úkolu však podle mých zkušeností bývají mnohdy ty nejproblématictější. Je to proto, že student s formulací problému a navrženou cestou jeho řešení nebyvá zcela ztotožněn, což později komplikuje komunikaci mezi ním a konzultantem. V modelové situaci se zhruba uprostřed práce odchýlí od konzultantových představ, což ho zažene do slepé uličky, a přijde se zepřít, jak z ní ven. Konzultant mu ovšem jen zřídká dokáže poradit něco jiného, než aby se vrátil k původnímu záměru, tedy zpravidla k tomu, čemu se chtěl student vyhnout. Je to pochopitelné, vypisoval problém s určitou představou, jak ho řešit, student však nakročil k řešení jinému, které konzultant buďto považuje za scestné, nebo prostě neodpovídá jeho způsobu myšlení. V obou případech však sotva dokáže poradit, jak po nově nastoupené cestě pokračovat. V lepším případě diplomant nakonec práci nějak dokončí a horko těžko obhájí, nicméně v něm může zůstat pocit nespravedlnosti plynoucí z přesvědčení, že to byl konzultant a nikoli on, kdo selhal.

V čem tedy vlastně spočívá role konzultanta? Konzultant je odborný poradce, který za rady, jež podává z titulu své odbornosti, ručí. Je proto spolupovědný za ty aspekty anebo části práce, které přímo vycházejí z jeho doporučení a připomínek. Není však doslova spoluautorem práce, která je především dílem diplomanta, jenž může očekávat a požadovat pouze rady, tj. odpovědi na jasně formulované otázky. Nelze si například představovat, že konzultant bude vyhledávat potřebnou literaturu. Spíše poradí, kde relevantní literaturu hledat nebo kde s hledáním začít. Konzultant by měl umět poradit, který z titulů, jež student nalezl, bude pravděpodobně pro práci přínosný a který lze opomenout, zda v bibliografii nechybí nějaká základní práce apod. Měl by také diplomanta upozornit, jaké schopnosti a předpoklady splně-

ní cíle, jež si vytýkl, vyžaduje. Své schopnosti však student musí zhodnotit sám. Konzultant by konečně měl posoudit, nakolik realistický je časový harmonogram (případně finanční rozpočet) a zda zvolené téma a jeho zpracování odpovídá požadovanému rozsahu práce. Konečná rozhodnutí a odpovědnost za ně jsou však na diplomantu. Výjimkou je situace, kdy konzultant svoji ochotu vést určitou práci (a schválení projektu) podminí nějakým konkrétním požadavkem. Za ten pak nese plnou odpovědnost on.

Témata prací však bývají většinou vypisována v obecné rovině, čímž je studentům ponechán prostor, aby je mohli přizpůsobit svým schopnostem a naturelu. Rada z nich si však často neuvědomí, že téma je příliš obecné a je třeba je zpřesnit, nebo se snaží konzultanta „dohláčet“ k tomu, aby tuto práci udělal za ně. Argumentují tím, že se v problematice ještě nevyznají a že proto nemohou formulovat smysluplnou otázku atd. Pokud pedagog podlehne a vágní projekt odsouhlasí, nebo autorovi detailně poradí, anebo dokonce projekt „dopracuje“ sám, ušetří si sice přesvědčování, které je vždy náročné na čas i nervy, daleko více času a nervů však potom ztratí, odhodlá-li se pomoci autorovi vyjít ze slepé uličky, o níž jsem hovořila výše. Nejvíce však na pedagogovu dobrou vůli doplatí student. Je proto především v jeho zájmu, aby zpracování projektu věnoval dostatek času a péče a plán si ušil na míru.

Formulovat výzkumný problém je nejnáročnější až po pověšeném zmapování literatury vztahující se k danému tématu. Nejprve je proto vhodné se rámcově seznámit s tím, jaká literatura (výzkumy) k určitému tématu existují a nakolik jsou k dispozici. Práci na projektu tedy zahájíme výzkumem v knihovně a na internetu. Takový výzkum zpravidla zabere maximálně týden a pomůže dát původně jen velmi mlhavým představám o tom, čím se chceme zabývat, jasnější kontury.

V této souvislosti považují za nutné říct několik slov o internetu. V první řadě je třeba zdůraznit, že internet je dobrý sluha jen tehdy, zaujmeme-li k němu dostatečně skeptický a kritický postoj. Studenti, kteří běžně používají internet, mají ve své většině sklon brouzdáním nahrazovat návštěvu knihovny. Je to v zásadě pohodlné, zejména má-li člověk připojení doma nebo na koleji. Není třeba se nikam trmácet, vést v patrnosti úřední hodiny, do-

hadovat se s knihovnicí, hledat v katalogích a listovat ve strojích odborných časopisů. Z pohodlí domova lze vyhledávači zadat několik hesel, a zejména když nám nečiní potíže číst v angličtině, může být projekt hotov i za jeden večer. Má to však svá úskalí.

Internet je bezpochyby užitečným zdrojem informací, pokud ho ovšem využíváme jako jeden ze zdrojů informací. Jinak za pohodlí zaplatíme neověřenými nebo jednostrannými (hodnotově zatíženými) informacemi. Spolehleme-li se výlučně na informace z internetu, děláme základní chybu v tom, že opouštíme odbornou komunitu a přecházíme do daleko pesetišího společenského prostředí vedle odborníků skutečných i samozvaných, kteří často trpí mesiasovými komplexy a předkládají deformované informace, aby ukázali, že na nejrůznější neduhů světa znají zaručený lék. Mnoho „informací“ sem také umísťují naprostí laici. Na internetu jistě nalezneme i řadu kvalitních a seriózních údajů a textů, které zde zveřejňují opravdoví odborníci. Významná odborná periodika zde zveřejňují starší tituly v různých archívech, odkud si je lze stáhnout, a existují i odborné internetové časopisy. Problém je však v tom, že všechny tyto zdroje informací jsou na internetu umístěny v zásadě nahodilě a nesytematicky. Internetová veřejnost je rozhodně daleko srovnatelnější než odborná, v jejímž rámci se komunikace řídí řadou formálních požadavků, které jsou sice na první pohled svazující, avšak v mnoha ohledech užitečné. Začátečnické nedokáže oddělit „zrno od pleve“, a je proto žádoucí, aby informace získané pomocí internetu konzultoval s pedagogy a konfrontoval s odbornou knihovnou.

Materiály, které u nás ve většině knihoven nalezneme, sice nebyvají vždy nejaktuálnější, zato jde o materiály spolehlivé a systematicky uspořádané. Bez odborné knihovny se neobejdeme, zejména děláme-li si o určité tematice teprve přehled. Lze samozřejmě začít na internetu a na základě informací, které tam získáme, výzkumný záměr zpřesnit. Potom bychom ovšem měli navštívit odbornou knihovnu a hledat základní literaturu k danému problému, bez jejíž znalosti v odborné obci (tzn. před pedagogy, jenž práci zadal, či při obhajobě) neobstojíme a o níž jsme z nejrůznějších důvodů nenašli na internetu ani zmiňky. Nebo naopak, po výzkumu v knihovně je určité užitečné se „poradit“ také s internetem. Možná zde budou ke stažení některé starší statí nebo texty, které nejsou v našich knihovnách k dis-

pozici, možná zde nalezneme odkaz na nějaký nový titul, nějaký nápad apod. Začneme-li však v knihovně a provedeme-li výzkum pečlivě, spíše se vyhneme nebezpečí, že se vydáme cestou, o níž se běžně ví, že nikam nevede, nebo že opomeneme nějaké stěžejní dílo apod.

Odbornými knihovnami jsou knihovny vědecké, tj. kromě Základní knihovny Akademie věd Národní knihovna, knihovny jednotlivých vědeckých ústavů, dále knihovny univerzit a jejich fakult a knihovny ostatních výzkumných ústavů. Pro studentské práce je dostatečným východiskem fakultní knihovna, kde lze zjistit, kterých dalších prací bude zapotřebí, ale v dané knihovně nejsou k dispozici. Užitečné je také využít centrálního katalogu Národní knihovny, který je též na internetu. V něm lze zjistit, zda je hledaná práce v některé z knihoven na území našeho státu. Pokud ne, lze ji objednat prostřednictvím mezinárodní vypůjčnické služby (v Národní knihovně, Základní knihovně AV, v krajských vědeckých knihovnách a možná i v některých jiných). Je však třeba počítat s tím, že to bude něco stát (rozhodně však daleko méně, než kdybychom knihu kupovali), že na knihu můžeme čekat i dva měsíce a že nám ji půjčí pouze prezenčně.

Není snad třeba zdůrazňovat, že začneme v knihovně, která má k dané problematice nejbližší. Hodláme-li psát práci z estetiky a vypravíme se do ekonomické knihovny, protože je za rohem, či z jiného pragmatického důvodu, nemělo by nás překvapit, že v lepším případě zde nalezeme žádnu použitelnou literaturu, v horším případě nějaké práce sice nalezneme, sotra však půjde o relevantní výběr. Nechci tím popírat skutečnost, že často nějakou obtížně dostupnou knihu nalezneme někde, kde bychom ji ani v nejmenším nečekali (třeba výzkumnou zprávu o výzkumu sociálních sítí v knihovně Ústavu pro teorii informací a automata-tizace), je to ale spíše náhoda, rozhodně ne pravidlo.

Výzkumem v knihovně začínáme pořízovat rešerši. Slovo rešerše pochází z francouzského slovesa rechercher, které znamená hledat, pátrat, vyhledávat. Rešerše je výsledek pátrání po relevantní literatuře vztahující se k problému, který chceme řešit. Jde o soupis knih a různých textů vyhledávaných na základě tzv. rešeršního dotazu, který se může týkat určitého autora (v takovém případě jde o soupis textů tohoto autora) nebo určitého tématu. Rešeršní dotaz bývá také časově specifikován, to znamená, že se

tyká práci v určitém období (například hledáme práce zabývající se problémem sociální spravedlnosti od roku 1990 po ty nejnovější). Vedle těchto dokumentačních rešerší se používají také rešerše faktografické, které představují výběr informací týkajících se nějakého tématu (například povodní v roce 2002). Každá větší knihovna poskytuje tzv. rešeršní služby, tzn. že na základě rešeršního dotazu její pracovníci pátrají v knihovní databázi (v předmetových katalogích dle klíčových slov nebo ve jmenových katalogích, jde-li o dotaz týkající se autora). Výsledkem je seznam bibliografických údajů⁷² o vybraných textech. Využit těchto služeb bývá užitečné, a to především ve specializované knihovně, jejíž zaměření je blízké tématu, které nás zajímá, spíše však pro rozsáhlejší texty. Je třeba počítat s tím, že tyto služby nebývají zdarma a že takto získaný seznam bude jen východiskem nebo doplňkem naší vlastní rešeršní práce. Pracovníci knihoven jsou zpravidla odborníci v oblasti informačních systémů, nikoli však v jednotlivých vědeckých oborech.⁷³ To znamená, že texty vyhledávají především (většinou pouze) podle klíčových slov nebo názvu textů. Takto získaný soupis na jedné straně zpravidla zahrnuje i texty, které s tématem, jímž se zabýváme, souvisí jen zdánlivě, a na straně druhé s velkou pravděpodobností nebude obsahovat tzv. skrytou bibliografii⁷⁴. Bez vlastního výzkumu v knihovně se tudíž obejdeme jen zřídka. K tomu, jak konkrétně v takovém výzkumu postupovat, nelze dát detailní návod. Záleží vždy na tématu, na tom, nakolik navazuje na nějaký kurs, co a kolik už student přečetl atd. Předkládám proto jen několik rámcových doporučení, a to na příkladu dvou imaginárních projektů bakalářské práce ze sociologie.

⁷² Bibliografický údaj povinně zahrnuje: jméno autora, název díla, označení vydání (pokud se nejedná o první vydání) a rok vydání; údaje o místě vydání a nakladatelství nejsou v bibliografické citaci povinné, ale mohou být důležité, a proto se většinou uvádějí. Více v kapitole 5.5.

⁷³ Ve specializovaných knihovnách se můžeme setkat i s knihovnicí, kteří jsou zároveň specialisty na určitý okruh odborných problémů. Narazíme-li na knihovnicu specializující se v oboru našeho zájmu, musíme hovořit o mimořádném štěstí, na něž v žádném případě nelze spoléhat.

⁷⁴ O řadě knih, které se vztahují k určitému tématu, se lze dozvědět z odkazů. Rešeršní pracovník však zpravidla hledá jen v bibliografických seznamech a tuto „skrytou“ bibliografii nevyužívá.

Djme tomu, že Honza chce psát o fotbalovém chuligánství. Tuší, že tomuto problému se už někdejší sociologové věnovali a že se jím zabývalo několik výzkumnů. To je však vše, co o tom ví. Pokud téma „fotbalové chuligánství“ nebylo vypsané, začne hledat někoho, kdo se jím nebo alespoň nějakým příbuzným tématem zabývá, případně někoho, o kom si myslí, že by o něm z nějakých jiných důvodů mohl něco vědět. Toho se zeptá na výchozí literaturu. Pokud téma sice vypsané bylo, ale není u něj uvedena základní literatura, navštíví toho, kdo je vypsal. I tak se může stát, že se mnoho nedozví. Začne proto pátrat ve fakulní knihovně, případně v dalších relevantních odborných knihovnách. Hledat bude v zásadě tři typy prací: knihy, výzkumné práce a statí v odborných (případně i jiných) časopisech.

Hledání knih a výzkumných prací je snazší – slouží k tomu předmetové katalogy. Pod heslem „fotbal“ však Honza nalezní jediný titul, který se týká dějin kolektivních her. O fotbalovém fandění, tím méně chuligánství, nenašel vůbec nic. Začne proto hledat také pod příbuznými hesly (například sport, kolektivní hry, fandění, chuligánství, mládež apod.). Podobným způsobem brouzdá po internetu. Podívá se také do zmíněné práce o dějinách kolektivních her, o jaké tituly se její autor opírá. V seznamu použité literatury zde hledá texty, které by se mohly zabývat fotbalem, nebo fanděním obecně. Všechny tituly, o nichž se takto dozví, jsou východiskem jeho další práce. Zběžně je čte (metodou polybující se na pomezí „přesýpacích hodin“ a „síta“⁷⁵) a používá si rešerši (bibliografický seznam) relevantních titulů. Záhy zjistí, že na některé práce naráží opakovaně. S velkou pravděpodobností jsou to tituly, které jsou pro téma fandění ve sportu a fotbalu základní. Seznámí se s nimi proto podrobněji. Prolistuje je, přečte si některé pasáže a opět se dívá, na které práce jejich autoři odkazují.

Trochu namáhavější je hledání časopiseckých statí. Předmetové katalogy statí v knihovnách zpravidla nenalezneme. Takové katalogy sice existují na internetu, týkají se však jen zahraničních časopisů, a to jen těch nejvýznamnějších. Existuje také časopis, a to i v internetové podobě, který přetiskuje abstrakty odborných statí publikovaných ve významných zahraničních odborných časopisech v členění podle vědních oborů. V některých archívech bývají

⁷⁵ Viz kapitolu 2.1.

i vyhledávače, v nichž lze zadat rešeršní dotaz. Honza však chce psát o fotbalovém chuligánství u nás, potřebuje proto především texty v češtině. Musí proto opět postupovat výše naznačenou metodou „sněhové koule“. Odkazy na některé časopisecké statí nalezne v knihách, další odkazy v těchto statích. Záhy zjistí, že učitě časopisy se opakují. S největší pravděpodobností jde o časopisy pro jeho téma klíčové, a prozkoumá je proto podrobněji. Trochu hloupě je, že se může orientovat jen podle názvů článků. Naštěstí většina časopisů uvádí v posledním čísle každého ročníku podrobný seznam statí daného ročníku. Další informaci poskytlly abstrakty vytvářených článků, někde dokonce nalezl klíčová slova.

Stručně řečeno, v této fázi dělá Honza dvě věci na jednou. Za prvé porizuje rešerši (nejlépe na kartičky) s poznámkami, nakolik se zdají být jednotlivé tituly pro dané téma slibné, a dalšími údaji, které se dozví z katalogu a vybraných prací; nezapomíná na signatury. Tím za druhé zároveň zjišťuje, do jaké hloubky je dané téma prozkoumáno, jaké dílčí problémy jsou už zpracovány, které se teprve řeší apod. Oba tyto typy informací mu pak pomohou při konkretizaaci výzkumného záměru a rozhodnutí o metodě, již bude postupovat.

Dejme tomu, že toto pátrání Honzu dovedlo ke zjištění, že poměrně dobře jsou zpracovány dějiny fotbalového chuligánství a že existuje několik prací věnovaných problému násilí a vandalismu spojeného s fotbalem. Zároveň zjistil, že existují i nějaké empirické výzkumy, zejména zaměřené na problémy násilí. Bohužel však jen v západních zemích. O fotbalovém chuligánství u nás, kromě dvou velmi obecných statí, nenalezl prakticky nic. Co s tím? Psát o chuligánech v zahraničí na základe několika výzkumů, jejichž výsledky (v podobě výzkumných zpráv nebo odborných statí) se budou pravděpodobně velmi obtížně získávat, asi nemá velký smysl a naplánovat vlastní reprezentativní výzkum na téma „násilí v českém fotbale“ je utopie. Fotbalové chuligánství však Honzu začalo zajímat ještě víc a rozhodně se tohoto tématu nechce vzdát. Při podrobnějším listování některými pracemi narazil na konstatování, že chování fotbalových fanoušků je ritualizované. Vzpomněl si na poslední zápasy, které viděl, a uvědomil si, že fanoušci skutečně provádějí jakési rituály. A vída, má téma i metodu. Rituály fotbalových fanoušků u nás – strukturované pozorování.

Tím dospěl do druhé fáze první etapy, kdy původně velmi mlhavé téma získalo ostřejší obrysy. Je rozhodnuto o metodě, a navíc se Honza dozvěděl něco o literatuře. To vše je však stále ještě příliš obecné. Nyní musí projekt konkretizovat s ohledem na podmínky, v nichž se nachází. Je v jeho sílách provést reprezentativní šetření chování fotbalových fanoušků na českých stadionech pomocí strukturovaného pozorování? S největší pravděpodobností není – nemá k tomu dostatek zkušeností, času a především financí. V daném čase a vlastními silami by však mohl zvládnout polostrukturované pozorování chování fanoušků jednoho z významných fotbalových klubů. Pokud se zaměří na pozorování nejvýznamnějších utkání v nadcházející fotbalové sezóně, mohl by formulovat několik solidně podložených hypotéz a to pro bakalářskou práci stačí. Aby takové pozorování vedlo k smysluplným závěrům, musí být dobře připraveno. V první řadě je třeba si ujasnit a přesně vymezit, co je v dané souvislosti rituál. Znamená to opět se vypravit do knihovny a hledat literaturu o rituálech, nejlépe takových, které se vztahují ke kolektivním sportům, a rozšířit o ni rešerši. Práce bude mít dvě části. První bude spíše kompilaací věnovanou rituálu a výústí v jeho vymezení pro potřeby výzkumu. Druhá bude zpráva o sběru dat, jejich analýze a výsledcích. V závěrečné diskusi pak bude mimo jiné vhodné zhodnotit účelnost zvolené definice (operacionalizace) rituálu. Zbývá už jenom rozmyslet harmonogram a projekt je v zásadě hotov.

V tomto příkladu vedla rešerše k rozhodnutí kombinovat práci s literaturou s empirickým výzkumem. Ne vždy však nalezneme téma, které by nás zajímalo a jež bychom byli schopni dovést až do roviny empirického výzkumu. Jak už o tom byla několikrát řeč, velmi často bývají daty práce jiných autorů. Postup je stejný jako v Honzově příkladu.

Někdo – dejme tomu Michal – chce napsat práci o přátelství. Třeba proto, že přátelství považuje za velmi důležitý sociální vztah a přitom si nevzpomíná, že by se o něm v nějaké učebnici nebo kursu něco bližšího dozvěděl. Na začátku je tedy opět velmi nekonkrétní představa nebo přání dozvědět se něco o přátelství ze sociologického hlediska. Na základe prvního mapování dostupné literatury Michal zjistil, že přátelství má řadu velmi různorodých aspektů (přátelé a řešení rodinných problémů, celoživotní přátel-

ství dnes a v tradiční společnosti, přátelé a nevěra, živí přítel na spořební chování, přátelství a sociální přehrady atd. atd. – toto je jen nepatrné torzo celé problematiky). Téma je zjevně neobyčejně široké a zahrnuje řadu dílčích problémů, což znamená, že se v práci bude muset soustředit jen na jeden z nich.

K takovému zjištění by Michal možná dospěl v každém případě, bez projektu však asi až po úmorné práci, z níž by nakonec vyšel jen zlomek, a přitom by se nedostal do problému dostatečně hluboko. V projektu je proto třeba vyhnout si jasné definovaný problém – jednoznačnou otázku. Příliš obecná otázka – jen vágně formulované téma – by ho zavedla do těžce řešitelných, či zcela neřešitelných potíží. Zcela neschůdné je například téma „Přátelství ze sociologického hlediska“. Vždy je lepší se orientovat na konkrétní problém, pokud možno takový, který lze formulovat v podobě jednoduché otázky; např. „Snížují rozdíl v sociálním statusu pravděpodobnost, že mezi lidmi vznikne přátelství?“. Odpověď na takovou otázku by ovšem vyžadovala relativně rozsáhlý empirický výzkum. Tomu by se Michal rád vyhnul. Vrátil se proto ke zjištění, že téma přátelství má sice řadu aspektů, avšak žádný z nich není hlouběji rozpracován – k žádnému z nich nenalezl rozsáhlejší materiál (literaturu, výzkumy), který by bylo možno zpracovat. Toto zjištění ho stálo poměrně značné úsilí. Prostudoval řadu textů a zjistil, že téměř každý pojednává o přátelství ze zcela jiného aspektu. To však neznamená, že na svůj původní záměr – psát o přátelství ze sociologického hlediska – musí rezignovat.

I tuto, na první pohled zcela zbytečnou, námahu může užítkovat například tím, že se pustí do analýzy vybraných sociologických textů věnovaných přátelství. Zpracovat všechny v čase, který má k dispozici, však nelze. Musí proto přesně specifikovat kritérium výběru textů, aby bylo naprosto zřejmé, o čem bude jeho analýza vypovídat. Zcela nahodilý výběr, v němž by byl například jeden text některého z klasiků, interně publikovaný výzkum Výzkumného ústavu obchodu, několik starší z časopisů, které byly zrovna v knihovně, a textů, na něž narazil na internetu, nevyhoví vůbec o nicem. Kdyby se však zaměřil na základní anglicky psané sociologické časopisy (například orgány sociologických společností v západoevropských zemích) v devadesátých letech XX. století a provedl úplný nebo dostatečně velký náhodný výběr

statí, které se zabývají přátelstvím, mohla by jeho analýza vypovídat například o tom, o jaké aspekty přátelství se západoevropská sociologové v daném období zajímali a jak je zkoumali.

Zpracovat a nechat si schválit projekt diplomové práce je na většině fakult povinné a většinou také bývá taxativně vymezeno, co vše má obsahovat. Tyto požadavky můžeme následující společně jádro:

1. Téma práce a otázka, na niž má práce odpovědět.
2. Stručná charakteristika problému, rámcová charakteristika dosavadního stavu poznání.
3. Předpokládaná metoda.
4. Předěžná struktura práce.
5. Časový harmonogram (případně finanční rozpočet).
6. Východí literatura (základ řešete).

Obecně lze říct, že z době specifikovaného tématu vyplýne i nejvhodnější metoda. Zvažíme-li časové možnosti a jsme-li nuceni vystráct s vlastními silami (což je případ většiny diplomových prací ve společenských vědách), nemáme se už o čem rozhodovat, metoda je dána podmínkami. Podceňovat bychom neměli ani předpokládanou strukturu práce, a to zejména s ohledem na požadovaný rozsah. Cím kratší práci máme psát, tím spíše je třeba se vyhnout nejirůznějším historizujícím úvodům apod. a přejít co nejrychleji k meritu věci. Harmonogram samozřejmě vychází z povahy práce a času, jenž je k dispozici. V seznamu literatury uvádíme stěžejní díla, k nimž jsme dospěli v první etapě řešení – ní práci, tj. základní teoretické tituly a práce, o něž se budeme opírat.

Diplomové práce a pokud možno ani seminární práce apod. by se neměly opírat o různé výřátky z odborných textů publikovaných v různých antologiích nebo čítrankách. V každém oboru existuje tzv. zlatý fond nejslavnějších textů, jejichž znalost patří k základní výbavě každého (být jen začínajícího) odborníka v dané oblasti. Většinou jde o vybrané pasáže z daleko rozsáhlejších textů publikované v různých antologiích nebo studijních čítrankách. Výhodou takových kompendií je, že se studenti poměrně rychle a snadno seznámí se zlatým fondem, aniž musí číst rozsáhlá díla. Tak jako ve všem, i v tomto případě za určitou výhodu něco zaplatíme. Známe-li určitou pasáž rozsáhlé práce, být klíčovou, neznamená to, že známe práci celou, natož pak myšlenky

jejího autora. Do zmíněných čítrnek se většinou vybírají typické pasáže představující klasiky jako reprezentanty základních teoretických směrů. Taková ukážka však přináší zjednodušující a zploštěný obraz jejich díla. Uchýlili-li se klasik k některému z tzv. redukcionismů, například Durkheim ke konsenzuálnímu výkladu společenského řádu, není to proto, že by neviděl, že soužití lidí přináší také konflikty, ale proto, že ho více zajímalo, co společnost spojuje, než co ji rozděluje. V učebnicích a čítrnkách však bývá z didaktických důvodů prezentován jako reprezentant tzv. konsenzuálních teorií a vybírány jsou jen ty pasáže z jeho díla, v nichž hovoří o řádu a solidaritě. Čítranky a antologie lze proto považovat pouze za východisko pro základní orientaci v oboru na počátku studia. O díle a myšlenkové bohatosti jednotlivých autorů se z nich dozvíme velmi málo. Jsou vhodné pouze pro účely výuky a rozhodně na nich nelze stavět vlastní odbornou práci. Chceme-li využít děl klasiků nebo významných současných autorů pro vlastní práci jako východiska nebo argumentu apod., musíme se seznámit s celkovým kontextem konkrétních pasáží, tj. s původním textem v jeho úplnosti. Zcela nepřijatelné je opírat odborný text (být jen studentský) o různé popularizační práce určené laické veřejnosti, jejichž cílem je informovat o nějaké teorii nebo díle čtenáře, jenž není v daném oboru vzdělán.⁷⁶

Standardní součástí každé odborné práce a rozsáhlejšího odborného textu bývá kapitola, jejímž cílem je zhodnotit základní literaturu vztahující se k danému tématu. Duffková [c.d.: 66] v této souvislosti rozlišuje anotované řešení (soupis anotací vybraných textů) a řešení studijní⁷⁷, jejichž součástí je stručné, či podrobné zhodnocení vybraných dokumentů a informací, které obsahují. Taková řešení je souvislým textem, který lze publikovat

⁷⁶ Zde se samozřejmě nabízí otázka, jak poznat odbornou literaturu. Podat nějakou jednoduchou, jednoznačnou a přitom vyčerpávající definici zřejmě není možné. Obecně řečeno jsou odborné texty ty texty, které jsou určeny odborné veřejnosti, někdy i texty odborníků určené zainteresované veřejnosti laické. Není-li si student jist, udělá nejlépe, poradí-li se s konzultantem, vedoucím semináře apod. a postupně si tak vypěstuje potřebný cit. Vždy ho však zcela diskvalifikuje odkaz na populární výklad nějaké teorie, výsledků badání apod. zveřejněný v nedělních přílohách denního tisku nebo společenských časopisech a magazínech typu Reflex, Vlasta, Xantypa apod.

⁷⁷ Šesták hovoří o literární řešení [Šesták 2000: 46].

samostatně v podobě tzv. přehledové stati.⁷⁸ Základním cílem a smyslem takové kapitoly, která následuje hned za úvodem, je zhodnotit dosavadní bádání v oblasti výzkumu, o němž text referuje. Jde o nezbytnou součást každé vědecké práce, která má dvoji význam. Za prvé, autor takto prokazuje, že k výzkumu přistupuje se znalostí věci a že jeho bádání je na vyšší úrovni, neboť navazuje na nejnovější poznatky. Za druhé, čtenář odborník, který není specialistou v daném oboru, získá základní informace o problému, jemuž je práce věnována, a specialista v oboru snadno zhodnotí, zda a v čem lze práci považovat za přínosnou. V rámci kritické řešení – tj. řešení hodnotící přínos a omezení dosavadních přístupů – autor zpravidla ukáže, v čem považuje svůj přístup nebo zjištění za odlišné od dosavadních a v čem vidí jeho přínos.

Ačkoli základním východiskem studijní i kritické řešení je bibliografie, která je součástí projektu, bylo by rozhodně chybou nejdříve všechny tyto práce přečíst a začít psát kapitolu věnovanou přehledu literatury. Kritická (či studijní nebo literární) řešení je sice jednou z prvních kapitol práce z hlediska logiky výkladu a pohodlí čtenáře, práce na ní však prostupuje i poizvoláním podkladů a jejich analýzou. Během podrobného studia a zpracovávání textů často zjistíme, že některé práce, od nichž jsme si mnohé slibovali, se nám vlastně nehodí, zatímco texty, které jsme v původní bibliografii uvedli spíše jako doplňkové, přinesly mnohou inspiraci. Často také objevíme práci, o níž jsme neměli tušení a která je nakonec pro text klíčová. Důvodů může být více, nejčastěji to bývá tím, že jsme při práci na projektu texty prošli příliš zbežně nebo jsme cíle práce na základě podrobnějšího seznámení se s literaturou modifikovali a tudíž se zaměřili i na jinou než předpokládanou literaturu. Teprve když jsme dospěli k základním závěrům naší práce, víme zcela přesně, které z titulů, s nimiž jsme pracovali, jsou pro ni základní, jak konkrétně se k ní vztahují a proč jsme například některý titul, byť běžně považovaný pro dané téma za základní, nevyužili, případně že dosud opomíjený text vede k nějaké nové hypotéze (či případně objevu).

Řešení bývá povinnou součástí prací doktorských a spíše fakultativní v pracích magisterských. Pokud jde o bakalářské práce, zpravidla se nepředpokládá, že student na této úrovni zvládne

⁷⁸ Přehledové stati je věnována kapitola 4.3.4.

téma v celé šíři a bude schopen zhodnotit současný stav v daném oboru, byť velmi úzce vymezeném. To však neznamená, že v bakalářské práci tím méně v práci magisterské. Lze tuto etapu pomítnout zcela. Účelně ji nahradí stručné zhodnocení literatury, o níž se práce opírá.⁷⁹ V něm student minimálně prokáže, že se opírá o literaturu, která je tématu práce relevantní, a že mu neunikla práce, která je k danému problému považována za základní. Měl by zde také uvést důvody (a omezení), které ho k výběru dané literatury vedly, v kterých ohledech na jednotlivé práce navázal nebo jak jich jinak využil, případně v jakém směru je dále rozvíjel, či proč zvolil přístup jiný.

Teprve když máme alespoň v hrubých rysech hotovo jádro práce, přikročíme ke zhodnocení literatury. Nejprve rozhodneme, které texty považujeme pro naši práci za základní, a jen o těch budeme podrobněji referovat. Jejich hodnocení spočívá jen v základních tezích včleníme do makety textu – buď do úvodu, nebo do pasáže věnované metodě a datům. Předběžné hodnocení tihlů z hlediska jejich významu pro naši práci zahrnujeme do svých poznámek a anotací i v případě, kdy neplánujeme samostatnou kapitolu věnovanou literatuře. Pomohou nám při zpřesňování makety. Co to tedy maketa textu je a jaký má pro naši práci význam?

Hlavní zásada:

Čas věnovaný projektu ušetří nepřijemná překvapení a zklamání při psaní a dokončování textu.

6.2 Maketa textu

Maketa textu je podrobným projektem textu. Začíná vznikat více méně automaticky v průběhu pátrání po literatuře (a její četby). Mnohdy existuje jen v hlavě autorově, případně v podobě několika kartiček z kartotéky. Začátečník však udělá lépe, bude-li maketu tvořit průběžně jako tezovitý text. Jde tedy o podrobnější teze, k nimž dospíváme během analýzy, a to nejlépe s odkazy na

⁷⁹ Většinou proto bývá také tato kapitola pojmenována „Východní literatura“, případně „Teoretická východiska“ apod. Nazývat ji, zejména v bakalářských pracích, přehledem nebo rešerší by bylo poněkud přehnané, ne-li komické.

konkrétní pasáže prací, o něž je opíráme; s citáty a parafázemi, komentáři a průběžnými závěry, které budou pro náš text nejdůležitější a které postupně doplňujeme a přeskupujeme. Při práci na maketě často zjistíme, že je třeba se k některým textům vrátit nebo ještě nějaké dohledat atd. Není proto ekonomické začít formulovat vlastní text dříve, než máme pocit, že je celý text v zásadních obrysech včetně závěrů v podobě makety připraven. Při konstrukci makety často zjistíme, že některé teze nejsou dostatečně podloženy, že vzhledem k času a podmínkám není zatím v našich silách je detailně rozbrat a podpořit argumenty, a že proto bude lepší od nich, byť třeba prozatím, upustit a více se soustředit na jiný aspekt výzkumné otázky. Tím text uchráníme před nepotřebnými odbočkami a zbytečnými detaily. Málokdo dokáže v zájmu kvality textu obětovat už napsaný text vztahující se k tezi, která musela být opuštěna⁸⁰, což znamená ponechat ho v zásuvce, či rovnou zahodit. Takové pasáže, kterých se autor neodkázal vzdát, často zcela zbytečně hyzdí jinak dobrý text. Čím více času a trpělivosti věnujeme konstrukci makety textu, tím méně takových pasáží, s nimiž se těžce loučíme (a někdy nerozloučíme), napíšeme.

Konkrétní podoba makety závisí na povaze práce a stejné významně na dosavadních zvyklostech, zkušenostech a letoře autora. Představuje první, spíše heslovitou variantu plánovaného textu, nebo jen soustavu kartiček, případně doplněnou o základní kostru textu v písemné podobě. Může být také souborem tezí s odkazy na kartičky, případně výpisem z databáze s poznámkami apod. V ideálním případě zahrnuje náštn přehledu literatury, která je podstatná pro závěry, jež předkládáme, základní zjištění a argumenty, o něž je opíráme, a stručný náčrt (jen v bodech) závěru textu. Promyšlet v této fázi úvod je většinou ztráta času. K mnoha změnám v logice výkladu a někdy i v hlavních zjištěních dojde ještě při psaní a revizi textu. Vzhledem k tomu, že úvod má dát návod ke čtení, je racionální ho psát až před editací. Při tvorbě makety se soustředíme především na logickou návaznost jednotlivých tvrzení a netrápíme se konkrétními formulacemi – maketa nemusí být srozumitelná nikomu jinému než nám. Teprve když jsme se vypořádali se všemi pochybnostmi a máme

⁸⁰ V angličtině se k tomu váže úsloví „kill your darlings“ = zabij své miláčky.